

ՌԻԲՏԱԳՆԱՅԻ ԶՈՒՇԵՐ

Իսկենտերունի Ս. Զատասուն Մանկանց եկեղ.

Դ՛ՊԻ ԿԻԼԻՍԻԱ, Դ՛ՊԻ ՆԱՆԵՆԱՅ ՀՈՒ

Ս. Մարգարանցի

Պատմական Հայաստանի հողերու վրայ երկրորդ գիշերս անցաւ անհանգիստ՝ մասնկութենէս ու պատանեկութենէս ականջներս լեցուած տեղանուններու յաճախանքներով: Իմ կենսագրութեանս անբաժան մէկ մասն էին դարձած յիշատակումները «չքնաղ Կիլիկիոյ» Չորք-Մարգարանի, Ալեքսանտրեթ-Իսկենտերունի, Ատանայի, Միսի, Հաճընի: Շատ շուտով պիտի գտնուիմ այնպիսի վայրեր, որոնք երկիւղածութեամբ ու խոնար թախիծով կ'արտասանուին մեծ-հորս ու մօրս, ծնողներուս եւ իրենց շրջանակի վաղուց անցած-գացած անձերու կողմէ:

Պատմական յիշողութիւնը եւ սերունդէ սերունդ փոխանցուած գրատր ու յատկապէս բանատր պատումները դարձած էին մեր սերունդին ընտանեկան-ազգային դաստիարակութեան գլխատր սնուցիչներէն մէկը: Համոզումով կ'ըսեմ թէ օտար արիերու վրայ հասակ առած հայու մնացորդացին ու իմ սերունդիս համար հայապահպանութեան ազդակ եղած են այդ պատումները:

Ականջիս մէջ թարմ են 20-30-ական թուականներուն: պարմանուտի մօրս, ապա «մարդու երթալու» տարիքին մօտեցած հարսընցու օրիորդ Մարիին հիացական ու կարօտալի գովասանքները Ալեքսանտրեթի զովասուն գիւղերէն ջրառատ Սովուք Օլուքի, Քրքք Խանի եւ անշուշտ Իսկենտերունի մասին: Տակաւին մինչեւ իր կեանքին վերջին ամիս-

ները, մայր ու որդի մեր գրոյցներուն մէջ ան երանութեամբ կը յիշէր պարտէզներն ու աղբիւրները, մաքուր ու կազդուրիչ օդն ու Ալեքսանտրեթի կամ Հայոց Մոցի ականաւոր ծովափները:

Ինչ ըսեմ հապա մեծ-հայրերուս ու մեծ-մայրերուս մասին, որոնք եթէ շքեղ ապարանքի մը մէջ ալ տեղատրէինք, դարձեալ պիտի փնտռէին Չորք-Մարգարանի իրենց օձախները, որոնց պարտէզներուն մէջ կ'աճէին նարինջն ու թուփը, ընկոյզն ու թուզը եւ անպայման իրենց տունին արջուէն կը հոսէր առուակ մը, որուն մէջ իրենց ոտքերը կը դնէին ու կը զովանային...

Կը բարձրանանք ու կը մտնենք Ամանոսի հարաւային լեռնաշղթան ու սարսուռ մը կ'անցնի մէջու: Ուր որ է պէտք է հասնինք Պէլլան, ապա կամաց կամաց իջնենք Ալեքսանտրեթ:

Ով որ չէ անցած այս լեռնանցքէն ու չէ տեսած Պէլլանը փռուած բարձրաբերձ լեռներու կողերուն, Ամանոսի մասին գաղափար չի կրնար կազմել: Մտախոտի մէջ կորսուած անտառապատ բարձունքներն ու անտեց ստորոտին խիտ կերպով կառուցուած հին ու նոր Պէլլանը հնձի կը յիշեցնեն Լիբանանի Պոզողրին, Խընչարա ու Պիթֆայա գիւղերը, ուր մայր բնութիւնը անխնայօրէն թափեր է իր ընդերքին բարիքները:

Աստուած հոգիդ լուսատրէ պէլլանցի սիրելի երէց բարեկանս եւ ընթերցողս՝ ընկեր Նուպար Միսի Գէորգեան: Այժմ, կիսափոյ եկեղեցոյդ պատերուն տակ, ականջիս մէջ կը հնչեն համով հոտով զուարճախօսութիւններդ, ըստ որոնց աշխարհը կը սկսէր Պէլլանէն, կը պտըտէր անոր շուրջ ու կը վերջանար հոն: Ով որ քեզ ձանջցած էր, հացդ էր կիսած, անպայման պիտի յիշէ Պէլլանովդ հպարտ մարդու իրայատուկ ու սրամիտ ստուգաբանութիւններդ, որոնց համաձայն Պերլինի, Պորքլիի ու Զապերոն Սովինետն գինիին ծագումը կը բացատրուէին միայն ծննդավայրիդ անունով:

Ականջդ խօսի սիրելի բժիշկս՝ Տօթթ. Գէորգ Քէշիշեան, որ օր մը աչքերդ բացիր այս լեռնալանջերուն վրայ, ապա գրիչի մէկ հարուածով անոր Թուրքին յանձնուելէն ետք ընտանիքով յայտնուեցար Հալէպ ու Պէրուք, ետար մանկապատանեկան տարիքիս բժիշկը, մեր սերունդին սեռային դաստիարակութեամբ գիտականօրէն զբաղող առաջին

մտաորական բժիշկը, ապա նաեւ իմ բժախնդիր ընթերցողս ու պաշտպանս՝ միշտ ետանդոտ տիկնոջդ Մեսիլին հետ: Ահաասիկ ես հիմա ձեր ծննդավայրին մէջ եմ ու թեւէ մարմնապէս կէս երկրագունդ մը հեռու եմ ձեզմէ, այս վայրկեանիս դուք հետս էք, քովս էք կարծես, եւ ուր որ է կարծիքներ պիտի փոխանակենք ՀԲԸՄ-ի, ՌԱԿ-ի, ազգին ու մարդկութեան շուրջ...

Ինչպէ՞ս չիշեմ նաեւ քեզ՝ իմ համալըսարանական դասընկերուհի պէլլանցի Հայկուհի Քիսիեան, որ շուրջ չորս տասնամեակ առաջ Երեւանի Պետական Հասմալըսարանի Բանասիրական բաժանմունքին մէջ ներկայացուցիր հորդ ծննդավայրի բարբառը եւ ապա պաշտպանեցիր գիտական աւարտաճառը: Ինչպէ՞ս կրնայի մոռնալ քեզ, երբ պէլլանցի հայրդ, անսալով հայրենականին, կը ներգաղթէր հայրենիք, բայց քանի մը տարի ետք դուն լոյս աշխարհ կու գայիր... Միպերիոյ սառնամանիքներուն մէջ:

Մեր փոխարդակառօք շակը զիս անցեալէն կը փոխարդէ ներկայ ու քիչ ետք կը սկսիմք վարդէջը դէպի Ալեքսանդրէ:

Մեր դիմացն է նորէն Միջերկրականը, որուն ափին փռուած է Մեծն Ալեքսանդրի շինած բազում քաղաքներէն մին: Արդիական ու պճնազարդուած քաղաքաստութիւն կը յաջորդեն նեղիկ փողոցները, ճաշակով յարդարուած խանութները, որոնց վրայ ընդամէնը 70-80 տարի առաջ պիտի կարդացուէին նաեւ հայերու, յոյներու, արաբներու անունները: Ատիկա 1939-էն առաջ էր, երբ գրիչի մէկ հարուածով շրջանը կը յանձնուէր թուրք փոքրաստնութեան:

Անհամբեր եմ այցելելու Ս. Քառասուն Մանուկ եկեղեցին, որուն մէջ կնքուած էր մայրս եւ յաճախած էր քիչ մը անդին գտնուող Ազգային Նուպարեան վարժարանը:

Մեր աչքին կը զարնէ թուրքերէնով գրուած ցուցանակ մը՝ «Քառասուն Մանուկ Էրմէնի Քիլիսէսի»: Արնաներկ դրօշակ մը եկեղեցոյ մուտքին ծանր տպատրութիւն կը թողու մեր վրայ: Ի՞նչ գործ ունի Թուրքիոյ դրօշը մեր աղօթավայրին վրայ: Արդար վերոպիտանք մը իր գլուխը կը բարձրացնէ ողնայարես վեր, կը հասնի ուղեղին ու բարձրաձայն դուրս կու գայ բերանէս՝ «Նոս ի՞նչ գործ ունին դուն, չի՞ բաւեր ամէն տեղ ես արդէն, այս համեստ եկեղեցոյ վրայ՝ այ աչք տնկած ես...»:

Խոսքին փորձառու դեկավար Աւօս թողած դէմքիս նայելով կը կարդայ վրդովմունքս ու կըսէ.

- Գիտես ինչ կը զգաս. այս դրօշակը պետութիւնը յատուկ նպատակով դրած է հոս՝ ցոյց տալու համար որ պետական հոգատրութեան տակ կը գտնուի անիկա, այլապէս այս եկեղեցին ալ կ'այլանդակէին...:

- Է՛հ,- կ'ըսեմ թերահաստութեամբ, կ'ուզեն որ ես ալ կլլէ՛մ այդ պատճառաբանութիւնը:

Կը մտնենք սրբավայրէն ներս, ուր կը տիրէ բացարձակ մաքրութիւն ու երկիտաժութիւն՝ շնորհիւ Իսկենտերունի ծնունդ երիտասարդ հոգեւոր հովիւին բժախնդիր հոգատրութեան: Կը վառենք մեր սուրբը, իսկ ես խեղդուող կոկորդով մը աւազին մէջ կը խրեմ զոյգ մը վառած մումեր ի յիշատակ նորոգ հանգուցեալ եւ Ալեքսանտրէթ ծնած սօրս:

Քիչ ետք կը ձեմեմ ծովեզերեայ ծառուդիով: Չախիս Հայոց Օռնս է, Միջերկրականի հիւսիս-արեւելեան ափը: Աչքիս կը զարնէ ծառուդիին խնամքը, արմաւենիները, պուկենվիլիաներն ու վարդենիները: Մեր ծնողները կը պատմէին թէ ստենին այս տեղերը կու գային ու կը ձեմէին՝ խուսափելու համար Ալեքսանտրէթի ճահիճներու մժեղներէն: Շատոնց այդ ճահիճները չորցուած են, բայց մեր ծնողներուն արցունքները երբեք չչորցան ու այդպէս ալ հեռացան անոնք այս աշխարհէն:

19-րդ դարու վերջատրութեան Ալեքսանտրէթը նաւահանգիստ ըլլալով հրապուրած էր օստարկերկայ գործարարներ, առեւտրական հաստատութիւններու ներկայացուցչութիւններ եւ դարձած էր քանի մը եւրոպական պետութիւններու հիպատոսու-

թիններու նստավայր: 1909-ի Չորք-Մարգ-պանի հերոսական երկրորդ (Մեծ) դիմադրութեան տարիներուն, քաջարի նարնջաստան ւաւնի առիժասիրտ զաւակները, փշռելով պաշարման օղակը, յաջողած էին հասնի Ալեքսանտրեթ եւ տեղոյն հայերու անմիջական օգնութեամբ, յատկապէս Տէր Գրիգորի քանքերուն շնորհիւ, կրցած էին պաշարուած Չորք-Մարգպանի դիմադրութեան մասին տեղեա պահել օտարերկրեայ հիպատոսները: Հայերը, անմիջապէս ներկայանալով Անգլիոյ հիպատոս Քաթոնիին, պարզած էին ասանի սպառնացող սիւստր վտանգը: Միջնորդութիւնը իր գործը կատարած էր, որովհետեւ քանի սը օրուան մէջ Ալեքսանտրեթէն ձամբայ ելած իտալական «Ֆիլոմէն» ռազմանաւը հասած էր Չորք-Մարգպանի ծովուն բացերը՝ սպառնացած ունբակոճէ թրքական դիրքերը: Ի վերջոյ միջամտութիւնը իր արդիւնքը տուած էր եւ 1909-ի Ապրիլ 18-ին կնքուած էր զինադադար: Հերոսական դիմադրութիւնն ու դիւանագիտութիւնը կատարած էին իրենց առաքելութիւնը:

Ալեքսանտրեթի մէջ եմ հիմա: Ամբողջ պատմութիւն սը իր ողբերգութիւններով, յուսալքումներով ու հազուադէպ յուսադիչ պատկերներով կը տողանցեն տանջահար ուղեղիս մէջ:

1921-ին իր բնիկ հայութենէն պարպուեցաւ Կիլիկիան, ներառեալ Չորք-Մարգպանը, որուն վերջին լքողներէն մէկը, մեծ-հօրս մեծ եղբայրը՝ քաղաքապետ Յովհաննէս (Խոսրով) Գարասարգիսեանը, արցունքոտ աչքերով, ֆրանսական զէնքի սպանալիքի ստիպողութեան տակ, հազարաւոր հայրենակիցներու նման հարկադրաբար հեռացաւ բնօրրանէն ու հաստատուեցաւ Ալեքսանտրեթ, այն յոյսով որ շուտով հարցերը կը լուծուին եւ երկրորդ տեղահանութեան ենթարկուած Կիլիկիոյ հայութիւնը կը վերադառնայ հարազատ վայրեր:

Չիրականացան էրբէք այդ երազը: Հայութիւնը ստիպուեցաւ 17 տարուայ ընթացքին նորէն տուն-տեղ շինել ու զարգացնել ծովեզերեայ ճահճոտ տարածութիւնները: Կրկին անգամ մեծ պետութիւններու միջազգային հաշիւները եկան հարուածելու ոչ միայն արաբներն ու ի մասնաւորի ալեւիները, այլեւ նոր շունչ առնող հայերն ու քրիստոնեայ միւս ազգերը: Դիւանագիտա-

կան պոռնկութիւնը Ալեքսանտրեթի Հաթայը (սանճագի) յանձնեց մեծամասնութիւն չկազմող թուրքերուն: Կրկին անգամ Ալեքսանտրեթի բազմաչարչար հայութիւնը բռնեց գաղթի ճամբան դէպի Հալէպ, Պէրոպ, Ամնան, Ֆրանսա, Հիւսիսային ու Հարաւային Ամերիկաներ:

Կը ճեմեմ Ալեքսանտրեթի ծովափնեայ ծառուղիով՝ կող տալով անարդարութեան դառն դեղահատերը, զորս մեզի տուին Արեւմտոտքի «քաղաքակիրթ» երուպացիները: Պիտի գա՛յ արդեօք այն օրը, երբ երուպական եւ յատկապէս ֆրանսական պատմագրութիւնը խստիւ դատապարտէ այս անարգ, անհեռատես ու պատեհապաշտ քաղաքականութիւնը:

Որքա՛ն դիպին է եղեր արիւնով պաշտպանած ուրիշին հողը մէկ ուրիշին յանձնելը՝ սեփական շահերը պաշտպանելու համար...

Ծանր խոհերու տակ հայեացքս կ'ուղղեմ հիսիս, ուր կէս ժամ ետք ոտք պիտի դնեմ պապերու օրրան նարնջաստան Չորք-Մարգպանի հողին վրայ:

Աստուած համբերութիւն տայ ինծի:

1930, Ալեքսանտրեթ, հայկական շուկան

Պիտի գա՛յ արդեօք այն օրը, երբ երուպական եւ յատկապէս ֆրանսական պատմագրութիւնը խստիւ դատապարտէ այս անարգ, անհեռատես ու պատեհապաշտ քաղաքականութիւնը: